

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԱՐՈՒՆԵՍԳԻՏԱԿԱՆ

ԺԱՆՎԱՐ 1897

Ցարական 10 ֆր. ոսկի — 4 րր. :
Վերսալական 6 ֆր. ոսկի — 2 րր. 50 կ. :
Մեկ թիւ Կարճե 1 ֆր. — 50 կոպ. :

Թիւ 11, ՆՈՅՆԵՐԵՐ

ՈՐՈՇՈՒՄ ՎԵՐԵՎ

ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ

ՀՅԵՑԻՏՆԵՐՆ ԻՆ ՀԱՆՔԻՐԷ*

գիպտացուց մեհենական
գրութիւններն ի-
րենց ծածուկ գաղ-
անիւնները յայտնե-
ցին. Պարսիկներու,
Ելամացիներու,
Բաբելոնացիներու,
Ասորեստանցի-
ներու եւ Նախա-
հնգերապական
Հայերու (Տոս-
պեան) բեւեռագրութիւնները
խոսեցան. Եւ-
րոպայի, Ասիայի եւ Աֆրիկէի հնագոյն անցեալի
մասն զկաներն իրենց բերանը բացին. մի միակ
պատմական-լեզուաբանական ինքիւր եւ շրճուեա-
ցաւ, որուն լուծումն անտես ընել կարելի չէր,

* Այս յօդուածը Պրոֆ. Գ. Նէսսէն "Voessische
Zeitung"ի (Nr. 368, Sonntagsbeilage Nr. 32, Berlin,
8. August) մէջ հրատարակած է: Թողուած գրուած է
ժողովրդական ոճով, եւ հատեան-հայկական նախա-
պատմական ինքզոյն ցնունոթան այժմու վիճակը կը
ճանօթացնէ: Յարգելի Պրոֆեսորն, ինչպէս կը գրէ

ՎՅՏ

այն է՝ Հիպոթիթոս ինգլիզ, հիտտական արձա-
նագրութիւններու առեղծուածք: 1812ին Ասորիք՝
Համայի մէջ Բուրխարդ (Burkhardt) առաջին ան-
գամ հիտտական արձանագրութիւն մը գտաւ:
Հաջեւ 60 տարի ետքը շատերն տար վրայ իրենց
մտադրութիւնը գործուցին: Այս ժամանակէն
սկսեալ կայ "Հիպոթիթոս" ինգլիզ մը, որ Ասորիք,
ասոր հիտտայի կողմէ եւ Փոքր Ասիոյ մէջ շատ
տեղ, եւ նոյն իսկ ծայրագոյն արեւմուտը հիտտա-
ական բազմաթիւ արձանագրութիւններ եւ պատ-
կերաբանագաներ գտնուեցին ետեւ. հետաքրքրու-
թեան գիտաւոր առարկաներէն եղաւ: Այս ինքզոյ
լուծման շատերը փորձ բրին, սակայն մեծաւ մա-
սամբ առանց նշանաւոր արդիւնքի մը:

Ո՞ր ժամանակէն են՝ այս լեզուն եւ գեղա-
բանական ձեւացորդներն. որ ազգին են. ի՞նչ է
արձանագրութիւններու բովանդակութիւնը. ի՞նչ-
պէս կարգաւոր է զատմանը:

Այս հարցումներու պատասխանել շատերուն
շատ դժուրին երեւցաւ. այսինքն՝ Այս արձանագրու-
թիւններու մէկ մտք գտնուեցաւ Ասորիք եւ ասոր
հիտտական Նախահնգերապական Հայերը, Ա-
սորեստանցիներն ու Եգիպտացիները այստեղ գի-
տնէ խոսէ (Khäte) անուն երկիրը. այս երկիր
ընդհիշենք Մոսուածաշունչը կանուանէ Հիպոթիթ
(Բեռտոցիք): Ուրեմն, այսպէս եղանակցեցնել հա-
մարձակեցան, այն ամէն արձանագրութիւնները
Փոքր Ասիոյ եւ կամ Ասորիք գտնուած Հիտտա-
ներուն են, հետեւաբար հիպոթիթոս կոչուելու

մեզի, մտորս ի լոյս պիտի հանէ Հատերէն արձանա-
գրութիւններու վրայ ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը,
որ հայ ազգին նախապատմական ժամանակին ցնուն-
թիւնը պիտի բովանդակէ: Գործը լոյս տեսնելուն պէս
թերթիս մէջ պիտի դնենք նոյն աշխատասիրութիւնը
ընդարձակ քաղաքամանք:

ԵՄԲ.

են, Անհիմն եզրակացութիւն մը. վասն զի, միայն մէկ պատճառ յառաջ բերեցը, ո՞վ ըստ Ուայտին (W. Wright) եւ Սեյսիսի (Sayce), այս տեսութեան գոյնընդուն, որ Գոքը Ասիա գտնուած արձանագրութիւններն ասորի աշխարհակաշխարհէն, եւ ոչ թէ ասոր հակառակ՝ Ասորիք գտնուածները Գոք-բարխաղի աշխարհակաշխարհէն են: Արդ, Հիւսիս-արեւմուտը կը նշանակէ միայն խառնէ վերաբերող, բնակիչ, բնայ սեմական, բնայ ոչ-սեմական, ուրեմն որոշ ազգայնութիւն մը չէ ցուցնելը, եւ հետեւաբար խնդրոյ Տամար նշանակութիւն չունի:

Սկսեալ 1500էն նախ քան զԳր. խառնէ թագաւորնէ, կը յիշուին եգիպտական արձանագրութիւններու մէջ: Ասանց ալ Հիւսիս-կիսնուա-նային, եւ այս պատճառաւ դասակարգող-գական Տամարեցեան հիմնադրուած արձանագրութիւններու ժողովրդեան: Եւ որովհետեւ այս արձանագրութիւնները Գոքը Ասիայ գրեթէ մեծա-գոյն մասին մէջ եւ մինչեւ եղեակաւն ծով գտնուե-ցան, եւ յամին իբր 1300 խառնէ թագաւորներու իշխանութիւնն իւր բարբրութեան զազաթն հա-տած կ'երեւար, քաշութեամբ մը հետեւցուցին, որ իբր 1300ին «Հիւսիս-արեւմուտ» թագաւորութիւն մը կար, որ մինչեւ եղեակաւն ծով կը տարածուէր, այսինքն՝ այնչափ տարածութիւն ասին, որչափ որ հիմադրական արձանագրութիւններն ունէին: Դասարանչութիւն չբերուեցաւ ամենեւին այն պարագային՝ որ գրեթէ ամէն արձանագրութիւն-ներու տառերուն ձեւերն իրարմ կը տարբերէ, հետեւաբար անկարելի է որ միեւնոյն ժամանակի գոյծ ըլլան: Եւ թէ առանց զատուի ժամանակա-գրական կարգի մը վերանշելը՝ այնպիսի եզրակա-ցութիւն հանել կարելի չէ՝ «գիտութեան այս ուսմիկներուն» միտքը չլինու: Այն Հիւսիս-արեւմտեան թագաւորութիւնը երազական ցոյցը մըն էր, եւ իբր 1300ին ապրող խառնէ թագաւորնե-րու եւ մեր արձանագրութեան ժողովրդեան մէջ առընչութիւն մը գնելը՝ թէեւ չմտածուելու բան չէր, բայց չէր կրնար ապացուցուիլ:

Առաջին կարեւոր պայմանն էր այն գեղա-րուեստական սիշտակարաններուն ժամանակա-գրութիւնը կարգի բերել, առանց որոյ ամենէն եկական խնդիրներն անշուշտի կը մնային: Պուխ-շտայն (Puchstein) Տոմասիին արդիւնքն եկաւ առաջին անգամ՝ ասոր մտադրութիւն ուղղելը, եւ թէեւ իւր ապացուցումներուն շատերը բացար-ձակ համոզել չեն, սակայն յետակաւ արդիւնտուր են: Իրմէ աւելի հաստատ հիմուն վրայ յեցած՝ փորձեցին եւ «Zeitschr. d. Deutsch. Morgenl. Gesellsch.» թերթին 48-ր. հար. քին մէջ արձանա-գրութիւններու ժամանակագրութիւնը կազմել, եւ այնպիսի եզրակացութիւններու հաալ, որոնք յետակա Պուխշտայնի եզրակացութիւններուն հետ կը միաբանին:

Մեծ բան շահեցանք՝ երբ արձանագրու-թիւններու յարաբերական ժամանակագրութիւն մը կազմուեցաւ եւ անոնց գրութեան ժամանակին կարգն որոշուեցաւ: Այս արձանագրութիւններուն գիրը պատկերագրէ, որուն ձեւերը շատ արձա-

նագրութիւններու մէջ մեծաւ մասամբ պատկեր ըլլալը յայտնադէպ կ'երեւայ, իսկ ուրիշ տեղեր՝ ոչ: Ոմանց վրայ՝ զոր օրինակ, կը տեսնուի անանայ զուլան մը իւր մանրամասնութեամբ, իսկ անոնց վրայ այնպիսի ձեւ մը, զոր հազիւ բնագրին իմա-տին օգնութիւնով կարելի է անանայ մը գրելու համարիլ. անոնց վրայ կ'երեւայ մարդիկ զիտու առջեւի մասը: վերի կամը մագերու յցունը մը, իսկ վարը՝ կոթուն մը. իսկ ուրիշներու վրայ միայն օճաճե-գիծ մը: Աւելի պարզագոյն եւ զիւրաճեւ տառա-ձեւերը պատկերագրիւններէն յառաջ եկած են, հետեւաբար անոնցմէ աւելի նորագոյն ժամանակի գործ են: Թեւեւ շատ կարելի է ենթադրել՝ որ երկուքն ալ միեւնոյն ժամանակ ի գործածու-թեան եղած ըլլան: Եւսկայն կարելի է յընդհա-նունք ըսել՝ որ պարզաձեւ տառերով արձանա-գրութիւններն աւելի նորագոյն ժամանակի են, քան թէ մտադրական պատկերները ներ-կայացընդունելը: Թեւ այս ենթադրութիւնն սխա-լական չէ, կը ցուցնէ ուրիշ պարագայ մը: Կան թէ բարբրաքանդակ եւ թէ խորաքանդակ արձա-նագրութիւնները: Արձանագրութիւններուն ժո-ղովրդը արձանագործութեան մէջ միայն բար-ձրաքանդակ (relief) պատկերներ ունի, այն է՝ քանդակելով գուռ յցուած՝ եւ ոչ թէ քարի մէջ խոր փորածով պատկերներ: Անոր համար բարձրա-քանդակ տառերը նախնական, իսկ խորաքանդակ-ները նորագոյն ըլլալու են, եւ հետեւաբար լեքի-լեքի հանուր բարձրաքանդակ արձանագրութիւն-ները խորաքանդակներէն հնագոյն համարուէ: Եւ Արդ կը տեսնենք, որ այն պատկերները որոնք թէեւ պարզաձեւ են, բայց պատկերի ձեւը տակաւին կո-րեւորած չեն, խորաքանդակ տառերով միայն հնա-գոյններու մէջ կը գտնուին: Եւ այսպէս արձանա-գրութիւններու ժամանակագրութիւնը կազմուել մէջ առանց շատ մեծ սխալ գործելու երկիւղ ու-նենալու, կրնանք տառաձեւերու կերպարանքն եւ անոնց ներկայացուելու կերպէն եզրակացութիւն հանել: Անոր համեմատ՝ Ասորիքի Համա քաղաքի արձանագրութիւնն ստուգել ամենահինն է, եւ Բարբրեյնի մէջ գտնուած առաջի մը արձանագրու-թիւնը ամենէն նորագոյնն ըլլալու է: Բայց թէ Բրիտտոն երկու հազար կամ հազար տարի յառաջ կամ աւելի նորագոյն ժամանակ չկրնա՞ծ են, առ այս ժամանակին չենք գիտեր: Ասիկայ միայն այն տառն կ'որոշուի, երբ բացարձակ ժամանակագրու-թիւն մը կարելի ըլլայ հաստատել: Թեւ այսպիսի ժամանակագրութիւնը եւ կազմել ինչպէս կրնայ փորձուիլ, քանի մ'օրինակով ցոյց տանք:

Եգիպտական արձանագրութեան մը վրայ՝ խառնէ մէկ թագաւորը Ռամզէս Բ. Ի ժամանակ, իբր 1300ին (նախ քան զԳր.), սրածեւ խորը մ'ունի. ուրիշ մը Ռամզէս Գ. Ի ժամանակ, իբր 1200ին, տափակ գլխակ (callote) մ'ունի: Երկու ձեւերն ալ մեր արձանագրութիւններուն ժողո-վրդեան թագաւորներուն վրայ կը տեսնենք: Թեւ այստեղ սրածեւ խորը նախնական ձեւն է, յայտնի է այն պարագայէն, որ այն ժամանակը՝ երբ թա-գաւորները տափակ գլխակ կը կէրէին, սրածեւ խորըն աստուածներու վերապահուած էր: Նորա-

ձեռութիւնները յազգէ յազգ կ'անցնին, համաշխարհական կ'ըլլան: Արդ թէ եւ Խառնէր այն թագաւորները մեր արձանագրութեան ժողովրդեան հետ ազգակից ըլլան կամ ոչ, կրնանք միշտ ենթադրել, որ սրահեւ խոր ունեցող թագաւորները եւ իրենց արձանագրութիւնները 1200էն յառաջ են, իսկ տափակ գզակ ունեցողները եւ իրենց արձանագրութիւնները 1300էն ետքն են:

Ասոր համեմատ Կարաբէլ (Karabel) անդրին վրայ՝ Եգէական ծովուն մօտ գտնուած ՍոււաՍե-ստորիս արձանագրութիւնը 1200էն յառաջ է, Հայկի (Արզըլըմաք) հարաւային Ֆիւղին վրայ՝ Բողազքէյի մէջ գտնուած ասորաւծներու շուին կցուած արձանագրութիւնը 1300էն ետքն է:

Միւսնայն տեղը գտնուած են արձանագրութիւններ՝ որոնց վերին կողմը արեւելեան բուրբուկ մը կայ կրկին թեւերով: Այս կը ներկայացնէ այն անձը՝ որուն կը վերաբերի արձանագրութիւնը, այն է՝ թագաւորը: Նոյն տեղը արեւմտք մէկ անգամ կը ներկայացուի իբրեւ ութձառագայլի եան ասող բուրբուկ մէջ: Ասոր վրայ կը տեսնուի Ասողի աստղը, որ նոյնպէս ութձառագայլի եան ասող փէն է՝ բուրբուկի մէջ: Ասորեանացիներու պատկերաքանդակներուն մէջ թագաւորն առիւնդ կամ գլուխը վրայ արեւելեան թեւեւարեւոյ բուրբուկ կ'ունենայ: Ասոր հետ մէկտեղ շատ յաճախ կը գտնուին ուրիշ նշանակներ (symbole) եւ պատկերներ, ի մասնաւոր յաճախ լուսին եւ Ասողի: Արեւգահն երկու թեւերուն մէջ՝ մերթ միայն իբրեւ վերջին մը կը տեսնուի, մերթ բուրբուկ մը եւ շուրջն օղակ մը, եւ մերթ իբր աստղ մը՝ շուրջն նակի օղակ մը: Միայն մէկ անգամ կը հանդիպուի, սրբայն եւ գիտեմ, ասորեանացի արձանագրութիւն մը վրայ, այն է Սաղմանասոր Բ. թ. (860 — 825 նախ չ. գ.թ.) բուրբուկ, թագաւորին առիւնդ միայն Արեւգահն եւ Ասողի, եւ այս մի միայն վեպքին մէջ՝ երկուքն այ ներկայացուած են իբրեւ ութձառագայլի եան ասող՝ օղակի մը մէջ, եւ միայն մէկ անգամ, այն է վերայիշեալ գեպքին մէջ, հիւտտիտական քանդակարարութեան մէջ արեւգահն թեւաւոր բուրբուկին կցուած է Ասողի, եւ այս մի միակ գեպքին մէջ՝ երկուքն ալ աստղաձեւ են, թեւեւ արեւելին իբրեւ ութձառագայլի եան ասող՝ օղակի մը մէջ, Արգ թիւ ցայտը լոյս տեսած արձանագրութիւններուն համեմատ Սաղմանասոր Բ. առաջին եւ Ասորեանսի թագաւորներուն մէջ, որ մինչեւ Մեխիթեն՝ Տաւրոսի եւ Եփրատի մէջտեղ յառաջացաւ եւ նոյնը հարկաւոր ըրաւ, յայտնի է ուրեմն՝ որ այս երկու յիշատակարանները որ այսպիսի նշանաւոր կէտերու մէջ իրարու կը միատարր, իբր նոյն ժամանակի գործեր ըլլան: Հիւտտիտական գեղարուեստ ասորեանականէն կանու՞մ ունի: Սաղմանասոր Բ. 837ին Մեխիթեն աշտուէ, իւր բուրբուկ ասող գիւ 829 կամ 828ին շինուած է: Հետեւաբար Բողազքէյի արձանագրանգիւն իրեն վերաբերեալ արձանագրութիւններով մէկտեղ թ. գաւրու իբր վերջին քառաբուն շինուած են: Թագաւորն, որուն կը վերաբերին այն արձանագրութիւնները, կը կրէ տափակ գզակ, հետեւաբար

վերադնն բուտաններուն համեմատ՝ պէտք է որ 1300 էն ետքն ապրած ըլլայ: Ասիկայ կը միաբանի ուրեմն երկրորդ եղբակցութեան:

Եփրատի քով Ջերաբի (Djerabis) անոշտ հին Կարիեմիշէ՝ սահմանին մէջ է Կարիեմիշ 717ին Ասորեանսի թագաւորութեան միայնութեւ: Ասիկ է ուրիշ պատճառներէ պէտք եւր հետեւընել, որ Ջերաբիս բազմաթիւ հիւտտիտական արձանագրութիւններ 717էն յառաջ ըլլալու են. եւ որովհետեւ ըստ մասին բուրբուկին այլապէս ձեւեր ունին, եւ որոնք, (պէտք է զայս կանխաւ ըսել,) այլեւայլ թագաւորներու կը վերաբերին, հարկ է քանի մը դարերու վրայ ըստենել, այնպէս որ Ջերաբիս ամենահին արձանագրութիւնը ստուգիւ 900է (նախ գ.թ.) ետքը չէ:

Հիւտտիտական՝ կրիեներու գրութիւններն, որոնք նիւտէի աւերակայ մէկ կայտնի մէջ գտնուեցան, պէտք է որ 600էն (նախ չ. գ.թ.) յառաջ շինուած ըլլան:

Այս եւ այնպիսի ցուցումներէ կը հետեւի ուրեմն, որ յամենայն դէպս արձանագրութիւններու մեծագոյն ժամը 1000էն մինչեւ 600 (նախ չ. գ.թ.) շինուած ըլլան. եւ որովհետեւ ասոնցմէ եղբակցներով՝ արձանագրութիւններու մեծաւորապէս կազմուած ժամանակագրական կարգը միակ վերն յիշուած եղանակաւ ձեռք բերուած կարգին հետ լաւ կը միաբանի, ինչպէս նաեւ պատկերաքանդակներու Պուրխայանի կազմած ժամանակագրական կարգին հետ, հետեւաբար մեր որոշած կնոյց ըստ բուտականի ապահով նկատուի: Ասոր համեմատ՝ Լուրմի արձանագրութիւնները 1000է (ն. չ. գ.թ.) յառաջ են, Ջերաբիս արձանագրութիւնները 1000ին եւ 717ին մէջ, առաջ արձանագրութիւնը իբր 600ին են: Թե մի միակ գեպքի մը մէջ արձանագրութեան մը թուականը մինչեւ մէկ երկու ասոր արձանագրութեան կը նմանը որոշ աստղէ, ի՞նչ ալ ետքը պիտի տեսնենք:

Եթէ իբրեւ այս վիճակի մէջ են, ինքնին իսկ կը բարձուի մանչ հիմ՝ եգիպտական արձանագրութիւններուն մէջ յիշուած յառեւ թագաւորները՝ մեր արձանագրութիւններուն հեղինակները համարելու, մասնաւոր թէ այն արձանագրութիւնները՝ ցորպի յառեւաստանին մէջ գտնուած են, ամենայն հաւանականութեամբ այն փոքր իշխաններուն կամ ասոնց նախորդներուն կամ յաջորդներուն կը վերաբերին, որոնց կը հանդիպին հիւտտիտային Ասորիքի մէջ Ասորեանացիներու գեր-իշխանութեան ժամանակ: Ասոնց ընթերցումը պիտի հաստատուէ մեր բարձր, եւ պիտի ցուցնուի նաեւ՝ որ Փոքր Ասիոյ հիւտտիտական արձանագրութիւններն ալ ոչ թէ Փոքր Ասիոյ մի միակ հոգոր մեծ-պետութեան մը թագաւորներուն են, հապա այլեւայլ պետութիւններու թագաւորներուն:

Արգ թէ եւ արձանագրութիւններու ժամանակագրութիւնը մերձաւորապէս որոշեն համեմատաբար գիւրին գործ էր, սակայն նոյններու ընթեր-

Վայս եւ քիւ Ժ'ետը եկող «Կարիեմիշ» բնագրին մէջ „Karkesch“ է: Բայց աւելի զաւր մըս Karkemisch ըլլալով՝ յայտնի է որ սպառական սխալ է: ԹԱՐԿՄ.

ցումն անյաղժեղի դժուարութիւններու հանդիպեցաւ։ Տառերն անծանօթ էին, լեզուն անծանօթ, բովանդակութիւնն անծանօթ, և չկար երկ-լեզուեան արձանագրութիւն մը, որմէ կարելի ըլլար օգտուիլ։ Թե՛ Տարկոնդեմոսի (Tarkondemos, ասորեոստանեան եւ «Տիտորական» լեզուով) երկ-լեզուեան խոյապագութիւնն որչափ նուազ մեղի նպաստեց, ժամանակին շնացից ցոյց տալ։ Նոյնը կ'արժէ նաեւ Սկալացի Նոյգլիմայի կամ իմ Կորնիմայի գրութեան համար, որ հակառակ իմ յառաջագոյն յայտնած կարծիքիս, ասոյց ըստ մասին երկիզուեան կ'երեւայ։ Իրաց անսեղեակ եղողը որպիս կարծէ այժմ, որ այս պարագաներու մէջ ընթերցումն անկարելի է։ Բայց գիտնականը ուրիշ կարծիք ունեցան։ Սէյս (Sayce) եւ Բելլ (Bell) Մոլդոպոցի, Հալեօվի (Halévy) Գաղղիականի եւ Պալ-զէր (Peiser) Գերմանացի իրենց գրութիւնն ասոր վրայ փորձեցին, սակայն առանց արդիւնքի մը։ Մէկ քանի իրեր միայն կրցաւ իրենց աշխատութիւնը տուգել, եւ զարմանալի չէ։ Այսպիսի քննութիւն մը, եթէ երբեք կարելի էր, պիտի լուծու՞մ գտնէր, երբ մէկը ամենաշուքեամբ ծածօթ եւ խնդրայ տակ շինկող իր մը անծանօթին անցնէր։ Բայց այսպէս չբերի։ Սմիլըք՝ տակաւին չազատուցուած ենթագրութիւններն իրենց հիմ գրին։ Յայտնի էր որ եզրակացութիւններն ալ բնաւ հասանազանութիւն մը պիտի չունենային։ Եւ այսպիսի անտեղի եզրակացութիւններն յառաջ եկաւ մտածելու եւ լուծելու անկարելիութիւն։ Ես իմ նախորդներուս օրաշնունքներէն խորշնով՝ շնացից ասեղանածիս լուծու՞մ գտնել, եւ այս օրա շնի եւս վաթ չլուծիմ՝ որ իմ լուծումն վերջնականը չըլլայ։

Այս արձանագրութիւններու մէջ բառերու խմբերն իրարմէ գատարկ միջցով մը չեն գատուիր։ Հարկ էր ստածանել Տամմատութիւններով բառերու խմբերն իրարմէ անջատել, որով տեսնուեցաւ՝ որ այլեւայլ ձեւեր, որոնցմէ մէկը Պալզէր գրեթէ և ստուգութեամբ որոշած էր՝ բառերու խմբերն իրարմէ զատելու կը ծառայէին։ այսպէս օրինակի համար ուղղակի գանակը, անշուշտ անոր համար է՝ որ գանակը երկու կը կարէ։ Առոց օգնութեամբ կրնան զարգէլաւ բառերու շատ խմբեր իրարմէ անջատուիլ, որոնք որովհետեւ, օրինակի համար միայն մէկ անգամ՝ անծանօթ ձեւերէ պաշտպանած են, անկարելի էր իրենք բառերու խումբ ձանշալ։ Այնուհետեւ շատ գիւրութեամբ իմացուեցաւ, որ նոյն բառը նոյն հորովմամբ եւ ասոյց նոյն իմաստով բոլորովին այլապէս եղանակաւ կրնայ գրուիլ։ Ի մասնաւորի աչքի կը զարեւր՝ որ ինչ ինչ ձեւեր բառի ու սկիւրը, մէկը եւ վերջ կրնան ըստ ըմբոց գրուիլ կամ չգրուիլ։ Արդ թի՞ծ մտածենք՝ որ եզրկատակն մեհնեագիրներու մէջ եզրկատակն բառերու ձայնաւոր Տաքե հազ, իսկ օտար բառերու մէջ ըստ ըմբոց արտայայտուիլ կամ բոլորովին զանց առնուիլ կարելի էր, անմիջապէս կ'ընդունէին այն մտածմունքը, որ այն ձեւերը ձայնաւորի նշան են։ Վասն զի ինքեմին իսկ անհայտնական է, որ հնչուելու բարձրամիջը գրութեան մէջ զանց առնուի։

Միայն ձայնաւորներուն ձեւերու կամակայութեան յառաջ եկած չէ բառապատկերներու պէտք պիտուէր։ Մի եւ նոյն բառը կրնայ արտայայտուիլ մէկ ձեւով՝ որ միայն այս բառին համապատասխան է, կամ այս ձեւէն զատ նաեւ ուրիշ բառեր արտայայտուելու համար գործածուող ձեւերու խմբերն հետեւ, եւ կամ միայն խմբերու ձեւերով, հետեւեալ կանոնին համեմատ։ Ենթադրենք որ թ գիրը առանձին թճապարէն նշանակելու ձեւն ըլլայ, իսկ Ա եւ Բ ուրիշ ձեւեր ըլլան։ Իրենցմբ թճապարէն, բառը եօթը եղանակաւ նշանակել՝

1. Թ	5. ԱԹ
2. ԱԹԲ	6. ԹԱԱ
3. ԱԹԲԲ	7. ԱԲ
4. ԹԱԲ	

Ուրեմն կարելի է միեւնոյն բառը 1. Գաղափարագրով բացատրել, այն է՝ բառը կամ բառին իմաստը հասկնալու համար որոշ ձեւ մը ընտրելով, 2. Չայնարով, այն է՝ հնչումն եւ յառկապէս բաղաձայններն արտայայտող ձեւ մը, եւ 3. Գաղափարագիրն ու ձայնագիրն իրարու կցելով, որ գէլգրին ձայնագիրը հնչական ընող նկատուելու է։

Գաղափարագիրներէն ոմանք, ինչպէս պիտի տեսնենք, որոնք «աստուած», «այլ», «երկր» կամ պատասխանուն մը կը նշանակեն, եւ աստուածներու, թագաւորներու անուններուն եւ տիրութեան, իրիւրներու եւ քաղաքներու անուններուն առջեւ կը գրուին կամ այնպիսի բառերու առջեւ, որոնք որեւէ տեսակ պատասխանածին մը կը ցուցնեն (ինչպէս «աստուած», «թագաւոր», «տէր», «թագաւոր», «մայր»), կրնան ըստ հաճոյս գրուիլ կամ չգրուիլ։ Այս գէլգրերու մէջ պէտք է զատուր իրենք բացայայտիչ նկատենք, որոնք յայնր բառին տարրագրութիւնը կը ցուցնեն։

Իսկ ձայնաւորներու ձեւերուն համար կ'ըսենք, որ պէտք է զանազանիլ այնպիսիներ՝ որոնք յաճախ եւ զանազան խմբերու մէջ կ'երեւան, եւ այնպիսիներ՝ որոնք շատ ցանցաւ կ'երեւան։ Ասիկ ինքեմին յայտնի է, որ առջինները բոլորովին պարզ հնչիւն մ'ունենալու են, ուստի մի միակ ձայն մը, որով առ առանձին բաղաձայններու կից ձայնաւոր մը կը ցուցնեն։ Իսկ վերջիններ, գէթ մեծագոյն մասը, ձայնաւորներու խումբ մը, ուրեմն բաղաձայններ-ձայնաւոր-բաղաձայն, եւ կամ թերեւս՝ առաւել միտ գնելու միջանկեալ ձայնաւորին, բաղաձայններու շարք մը՝ երկու բաղաձայններէ կազմուած։ Արդ, ստեպ երեցող ձեւերու թիւը շատ նուազ է, եւ առանց մէկ առ նուազը շարք գէլգրի մէջ երկուքը զիրար կը փոխանակեն, հետեւաբար ասոց հնչուողութիւնը, ժաման զի ձայնաւորի նշան չեն, նաեւ բաղաձայն մը հետեւ ունի, եւ արդեմն ամեն մէկը մի միակ պարզ բաղաձայն մը կրնայ նշանակել։ Իրենք պարզ բաղաձայններու նշան՝ Տաքե ու թը հառց կրնայ նկատուիլ։ Ասիկ էր հետեւեալ որ «Տիտորական» լեզուն ութը բաղաձայնէ աւելի ունեցած պիտի չըլլայ, որ այն սակից անկարելի կ'երեւայ։ Արեւմէն Բաղկարէնը բնորոշ է, որ մէկ ձեւով շատ բաղաձայններ կրնան արտայայտուիլ, որոնք նոյն կապի վերաբերին, զոր օր. է եւ Գ, — Գ

եւ Դ : Մեր ձայնագրական ընթերցումն սուր ապացոյց յառաջ պիտի բերէ : Եւ որովհետեւ առ առաւելն երեք հաս ձայնաւորի ձեւ կրնար ըլլալ, մինչդէռ Տիտարիաներու երկրորդին՝ ստորեւտանեւթնն եւ հիւտարեն լեզուներով յիշուածներն (Մէլիզ (դ) - աւ, Սիեննեսիս, դամազ - ենէ) կը ցուցնեն, որ «Տիտարիաներն» երեք ձայնաւորէ աւելի ունենին : Հետեւաբար բաղաձայններու եւ ձայնաւորներու ներկայացումն մէջ միեւնոյն խնայուած թիւերը ցոյց կու տան :

Ընտածներէն ըստ մասին կ'երեւայ, թէ քնշպէս կարելի է այս գրութիւններու կազմակերպութիւնը պարզել, առանց զերեք յատկապէս բնթերցած ըլլալու :

Եւ նոյն իսկ արձանագրութիւններու բովանդակութիւնն առանց ընթերցելու կարելի է ըստ մասին գուշակել : Այս մասին միայն քանի մ'ափսարկութիւններ :

Այն արձանագրութիւններ, զորոց մնաց թագաւորական արձանագրութիւններ համարելու ենք, յաճախ կը սկսին պատմութիւն մը, որ է գլուխ մը եւ միայնակ թեւ մը, որուն ձեռքը բերնի եւ Փթին մէջտեղը, եւ ոչ թէ բերանը, ազդուած է : Վերջին գրութիւնում՝ եզրագրական գրութիւններու նմանութիւնն միտ գնելով՝ կրնայ «բաւլ», «խօսիւ» (տես այս կամ այն թագաւոր) իմաստը արտել : Իսկ թէ՛ այս իմաստը չի կրնար արտել, այն առանձին առանձին թիւներու համեմատ՝ պէտք է որ «ես» նշանակէ : Ապա թէ ոչ այս պատկերն ուրիշ քնշ կրնայ նշանակել, նոր հրաշքաւորութիւնը պիտի առաջնորդէ առ այն, որ սուր կամ սուր ձայնագիր ձեւին հետեւող բառն «եմ» նշանակէ : Հետեւաբար սուր թէ՛ պիտի յաջորդէ թագաւորին անունը եւ տիտղոսը, եւ որովհետեւ այսպիսի տիտղոսներ նոյն իսկ ամենամեծ արձանագրութիւններու մէջ նոյն կերպարանքով, հետեւաբար նոյն հայրմամբ, նաեւ մէջեր կամ նոյն իսկ վերջը կը գտնուին, անոր համար կամայ ակամայ պիտի ենթադրուի, որ «ես եմ» - ով սկսող արձանագրութիւններուն զէթ մեծագոյն մասը միայն տիտղոս, պատուանդներն եւն. կը բովանդակեն : Այս պարագան՝ իմաստն հասկնալով, դիւրութեան հասկնալ կը նպաստէ : Վասն զի հնարաւոր իմաստներուն շըջումը մեծապէս կ'անիմիտէ : Դարձեալ արձանագրութիւններն իրարու համեմատելով ստուգուեցաւ «արքայ» կամ սուր համանի բառերու զազանարարգիրը եւ կամ ձայնագիրը, նոյնպէս իմացուեցաւ «թագուհի», «աւար», կամ «գաւազ», եւ սուր համանի բառ մը, «երկիր», «մեծ» կամ նման բառ մը, «հոր» կամ նման բառ մը, «այո» նմանածներու եւ թագաւորներու անուններ, իրարու վերաբերեալ արձանագրութիւններու խմբի որ մէջ թագաւորական տիտղոս մը. վերջապէս ես ինքս՝ առանց ձեւ. մը կարող կարենալու՝ կարող եղալ արձանագրութիւններու մէկ մեծ մասը մեկնել : Դեռ ուրիշ շատ գիտութեւ եղան, որ «հիտարտերն» լեզուի նկարագիրն իմանալու համար էական եւ. այսպէս այն պարագան՝ որ գոյականները վերջահայով ունին, որ ուղղականի եւ եզակի սեռականին վերջաւորութիւնը բաղաձայն գիր չունի,

իսկ յոգնակի սեռականի վերջաւորութիւնը բաղաձայն մ'ունի : Համաձայնութեան մասին, որիսակի համար, իմացուեցաւ՝ որ սեռականի իւր յատկացեալն յառաջ կամ ետքը կրնայ գրուիլ : Միայն այս պարագան կը ցուցնէ որ հիտարտերէն մէկ կողմանէ թուրք լեզուներու հետ, միւս կողմանէ սեմական լեզուներու հետ ամենեւեւ ազգականութիւն չունի :

Մտադրութեան արժանի է՝ որ «ես» բառը նոյն տեսակ բաղաձայն մ'ունի, ինչ որ «այո» բառն ունի. «ես եմ», բառը յոգնակի սեռականի նման բաղաձայն մ'ունի, «մեծ» կամ սուր նման բառին մէջ «եմ»-ի բաղաձայնը սուր առաջին բաղաձայնն է, իսկ յոգնակի սեռականի բաղաձայնը՝ երկրորդ բաղաձայնն է, որ նոյն բաղաձայնն երկու «աւար» եւ «գաւազ» բառերուն մէջ առաջին բաղաձայնն է որ ինչպէս գրութեան կերպէն կ'իմացուի, «արքայ» բառը «այր» բառէն բաղադրեալ ըլլալու է, եւն. : Զնչեւորպէս անհետ. Ժանօթ է որ հայերէնի մէջ ալ միեւնոյն երեւոյթի կայ, եւ այս պատճառաւ՝ երբ տակաւին բառ «մ'անգամ» չէի կրնար կորսալ, միայն բառերու գրութեան կերպէն՝ այս լեզուին հայական ըլլալը պայծառ կը տեսնէի : Վասն զի հայերէնի մէջ կայ «ես», «այո», «ես եմ» : յոգնակի սեռականը երբեմն «ամ» կը վերջաւորուի կայ «մեծ», «աւար», «գաւազ», «արքայ» եւ «այր» «ար(ք)»-ն յառաջ եկած : Ասով ցուցուեցաւ ճամբայ մը, որով արձանագրութիւններու ընթերցման կրնար հասնուիլ : Բայց ես սերի ճամբայ մը բռնեցի, որ անպակաս արդիւնքներու հասցուց : (Միջնաւոր Բաւ Լեզու)

Յ Ե Ա Պ Ե Ա Վ Ա Ն

ԱՎԵՐԿ ՄԸ ՀՈՅ ՀՆԵՐԻՈՒԹԵՆ ՎՐԾՅ

(Հարսնականութիւն)

Ծ.

«Խախընթացով կարծեմք մեր տառերու տեսակց հնութեան խնդիրը բաւական լուսաւորեցինք, զոնե որչափ ներքինի մեր ձեռքն եղած աղբիւրները : Արդեւոր գծարտաբար աւելի ժխտական էր քան դրական : Տեսնեք որ այս կամ այն տեսակին համար որոշուած թուականները կամ դարերը նոյն չն. նաեւ անոնց ծագման ժամանակներուն հետ : Աւելի յառաջ երթալ եւ գրերու տեսակներուն սկզբնաղբութեան համար որչափ ժամանակ մը ըլլայ նաեւ դար մը ցուցնել կարող չենք տակաւին : Մեր արգի ծանօթութեանց հորիզոնն եթէ նոյն փայ նաեւ յապագային՝ շատ դժուար պիտի ըլլայ աւելի որոշ թիւ գիտնալ, եւ գրեթէ անկարելի՝ ի մասնաւոր այն խնդրին որոշել թէ «Ե՞րբ ծագած